

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ)

УКРАЇНСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ ЯК НАУКА

*Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії. –
К.: Український письменник, 2013. – 392 с.*

У 2013 р. у видавництві “Український письменник” вийшла друком книжка українського вченого Всеволода Івановича Наулка “Пошуки. Роздуми. Студії”. Як зазначено в авторському слові, у книзі вміщено вибрані твори, в яких висвітлено пріоритетні наукові інтереси автора¹. Не будучи фахівцем у цілій низці фахових зацікавлень Всеволода Івановича, таких як географія, етнографія, етнологія, демографія, статистика тощо, я б хотів зупинитися на чотирьох надрукованих у рецензованій книзі роботах автора, які охоплені однією спільною ідеєю і торкаються такої занедбаної у нас науки, як антропологія. Це:

1. Мемуарна праця “Слово про друга” (С. 70–75).
2. Наукова стаття “Павло Чубинський – Федір Вовк: естафета поколінь” (С. 264–274).
3. Розвідка “Питання походження народів і дипломатія” (С. 305–314).
4. Вступна стаття до листування М. Грушевського з Ф. Вовком (С. 314–325).

Вважаю за можливе для себе відгукнутися на ці чотири статті, зокрема і на викладене у них бачення Всеволодом Івановичем вузлових проблем антропології як науки взагалі, оскільки трапилося так, що мені довелося у різні періоди свого життя чотири рази мати справу з цією наукою і таким чином запізнатись з її основами.

Вперше знайомство з антропологією розпочалось у мене ще в часи студентства (1978–1979 рр.) у семінарі медієвіста професора Анатолія Олександровича Лозинського на історичному факультеті Львівського університету, де він досить цікаво викладав курс з історії формування різноманітних рас, переселень народів, топографії та топоніміки. Для моєї успішної підготовки до семінару професора Лозинського з антропології мій батько десь знайшов і подарував мені науково-популярну книжку антрополога Романа Подольного “Предки и мы” (М., 1966). За допомогою цієї книжки (яка дивним чином збереглася у мене і прислужилася для написання цієї рецензії на книгу Всеволода Наулка) та інших матеріалів я підготував реферат з антропології, який отримав схвальну оцінку відомого медієвіста і дослідника гугенотських війн у Франції, яким був А. О. Лозинський. Проте, попри сподівання шановного професора, антропологом я не став, отримавши як головну спеціальність після закінчення університету не менш романтичну археологію.

¹ Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії. – К., 2013. – С. 3.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Вдруге – в 1992–1994 рр. Доробляючи на замовлення державного видавництва “Либідь” свою попередню монографію, я торкнувся ідеї окремішності українського народу крізь призму його антропологічних характеристик. Аби підняти цю проблему, довелося синтезуючим чином підсумувати деякі праці українських (П. Чубинський, Ф. Вовк), німецьких (Ф. Велькер, В. Дюбольд), польських (А. Коперницький) та французьких (Е. Денікер) антропологів².

Втретє звернутись до антропології спонукала мене пропозиція відомих етнологів і антропологів професора Коіші Іноуе з університету Хоккайдо (Саппоро, Японія) та Альберта Маєвича з університету А. Міцкевича (Познань, Польща), які досліджували спадщину польського етнолога Броніслава Пілсудського і попросили мене взяти участь у їхніх пошуках. Професори Іноуе та Маєвич досліджували антропологічні особливості найбільш давнього населення Японії – аборигенів острова Хоккайдо – айнів і проводили порівняльне дослідження відмінностей у антропологічних типах між айнами та японцями. Цікавила їх і українська та польська антропологія. Результатом моєї розвідки, яка була зроблена на прохання обох антропологів і етнографів – з Японії та з Польщі, стала стаття, присвячена як самому Б. Пілсудському, так і його взаєминам зі знаним польським біологом та антропологом Яном Чекановським (1881–1965)³.

Нарешті, вчетверте проблеми антропології виникли переді мною після проведення наукової конференції в Королівстві Данія у 1998 р., де серед інших запрошених вчених були присутні антропологи Том Трір з Копенгагена, Кріс Ганн з Галле та інші. Останній став співредактором тому, підготовленого як збірник статей учасників конференції⁴. Тому, вже озброєний досвідом чотирьох, нехай і несистематичних, звернень до антропологічних сюжетів, я дозволю собі вп’яте поміркувати над проблемами цієї, безперечно, цікавої і потрібної науки, вже в контексті чотирьох досліджень вченого, який розробляв її проблеми більш-менш (наскільки дозволяла ситуація з існуванням антропології як науки взагалі) систематично і системно – Всеволода Наулка.

Розпочну я свій аналіз для зручності викладу з трьох наукових статей В. Наулка на антропологічну проблематику, перерахованих вище, і завершу спогадом мемуарного характеру про розвиток антропології як науки у Радянській Україні кінця 1950-х – початку 1970-х років, живим свідком і безпосереднім учасником якого став автор рецензованої монографії.

І. “Павло Чубинський – Федір Вовк: естафета поколінь”. З цієї статті стає відомо, що Федір Вовк не лише був визначним вченим та одним з чільних фундаторів антропології як науки, а й зумів ввести українську антропологію в контекст світової. Автор не даремно проводить паралелі й порівняльний аналіз творчості обох видатних антропологів і поміщає їх, як це концептуально

² Див.: *Потульницький В. А.* Нариси з української політології (1819–1991). – К., 1994. – С. 31–36.

³ *Його ж.* Броніслав Пілсудський во Львові // *Materials of the Third International Conference on Bronislaw Pilsudski and His Scholarly Heritage (Kraków – Zakopane 29/8 – 7/9 1999)* / Ed. A. Majewicz, T. Wicherkiewicz [= *Linguistic and Oriental Studies from Poznań: Monograph. – Supplement 7*]. – Poznań, 2001. – P. 83–87.

⁴ *Potul'nyts'kyj V.* Galician Identity in Ukrainian Historical and Political Thought // *Galiciana. A Multicultural Land* / Ed. by Chris Hann, Paul Robert Magocsi. – Toronto; Buffalo; London, 2005. – P. 83–93.

обґрунтував у своїх дослідженнях видатний німецький соціолог Карл Маннгейм, у генераційну сполуку і спільний просторово-часовий вимір⁵. І справді, як довідуємось із статті, і Вовк, і Чубинський разом постраждали від репресій, спільно досягали успіхів і разом були заборонені. “Обидва (П. Чубинський та Ф. Вовк. – В. П.), – пише Всеволод Наулко, – пройшли крізь поневіряння і невизнання, жорстокі репресії, еміграцію і лихоліття, обидва були вимушені жити за межами своєї батьківщини, яку любили понад усе в житті”⁶.

Заслуги Ф. Вовка у розвитку антропології як науки справді вражаючі, його внесок до неї – унікальний. Він – постійний автор французького часопису “*Antropologie*”, студент Антропологічної школи при Сорбоннському університеті (слухав лекції антропологів Летурно, Мортільє та ін.), член Паризького антропологічного товариства (“*Société d’Anthropologie de Paris*”)⁷. Згодом вчений – лектор з порівняльної антропології та етнографії слов’янських народів у Російській вищій школі суспільних наук у Парижі, нагороджений Паризьким антропологічним товариством великою медаллю П. Брока, щорічною премією Е. Годара від Російської академії наук, учасник міжнародних антропологічних з’їздів, зокрема антропологічно-археологічного конгресу в Парижі у 1900 р. (де виступив з доповіддю “Передмікенська індустрія у неолітичних знахідках на Україні”), редактор “Ежегодника Русского антропологического общества” тощо⁸.

У 1905 р. Федір Вовк отримує ступінь доктора природничих наук від Паризького університету за роботу “Скелетні видозміни ступні у приматів і в людських расах”. Вона була опублікована в журналі “*Bulletins et Mémoires de la Société d’Anthropologie de Paris*” у 1903–1905 рр.⁹. У систематичному курсі з 32-х лекцій під назвою “Основні витоки антропології”, який Ф. Вовк читав у Російській школі в Парижі, він визначив місце антропології в системі інших наук, предметне коло її завдань, методи досліджень, співвідношення зі суспільствознавчими науками¹⁰.

Першою науковою постановкою викладання антропології як науки зобов’язаний приват-доценту (з 1907 р.) та професорові (з 1916 р.) Федору Вовку і Петербурзький університет¹¹. У 1921 р. на основі перевезених в Україну архіву і бібліотеки Ф. Вовка у Києві було створено Музей антропології та етнографії (згодом Кабінет антропології), який складався з трьох відділів: етнографії, антропології та передісторії і розгорнув значну видавничу, наукову і популяризаторську діяльність¹².

⁵ *Mannheim Karl. The Problem of Generation // Essays on the Sociology of Knowledge.* – London, 1952. – P. 302–304.

⁶ Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 264.

⁷ Щоденники Федора Вовка / Публ., передне слово і прим. К. Крилач // Пам’ять століть. – 1997. – №. 1. – С. 58.

⁸ Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 266–267; Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упоряд., ком. В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко. – Львів; К., 2001. – С. 170, 171.

⁹ Наулко В., Старков В. Що доводиться чути етнографові (листування Федора Вовка) // Пам’ять століть. – 1997. – № 1. – С. 69.

¹⁰ Наулко В., Франко О. Учений надзвичайно широкого профілю // Там само. – С. 38.

¹¹ Ануцин Д. Ф. Ф. К. Волков (1847–1918) // Україна. – К., 1918. – Кн. 1–2. – С. 5–10. Взято із: Щоденники Федора Вовка. – С. 45.

¹² Наулко В., Франко О. Учений надзвичайно широкого профілю. – С. 41.

У зв'язку з неоціненістю, окрім досліджень В. І. Наулка, значення по-статі Вовка для розвитку української науки, хочеться навести приклад наших німецьких колег. Уже згаданий Крістофер Ганн – директор Інституту соціальної антропології Макса Планка у м. Галле – вже два роки як заснував міжнародний семінар імені видатного англійського антрополога Джека Гуді (Jack Goody). На цьому семінарі щороку відбуваються читання імені Джека Гуді: у 2011 р. з лекцією виступив антрополог Кейт Гарт (Keith Hart)¹³; у 2012 р. – історик і культуролог Пітер Бурке (Peter Burke)¹⁴. Прикро, що аналогічного семінару чи щорічних читань немає в ім'я Федора Вовка, який зробив не менший, як видно з публікації В. Наулка, внесок у постання й розвиток світової антропології як науки, вже не кажучи про українську антропологію. Зворушує в цій статті і зв'язок поколінь, в сенсі знову ж таки Карла Маннгейма, між Ф. Вовком, Миколою Белоніним та Всеволодом Наулком, як своєрідна наукова естафета і певне пояснення спадкоємності у передачі наукових знань¹⁵.

Не менший внесок саме в українську антропологію здійснив і П. Чубинський. Федір Вовк познайомився з Чубинським, який тільки-но повернувся із заслання з Архангельської губернії в 1869 р. на квартирі у професора В. Б. Антоновича¹⁶. Яскрава особистість П. Чубинського відразу справила на Ф. Вовка сильне враження. Згодом, вже перебуваючи в еміграції в 1879–1880 рр. у Добруджі, Плоєшті і Тульчі, Ф. Вовк неодноразово згадував у своєму щоденнику (у зв'язку з різноманітними життєвими ситуаціями, що раз у раз там виникали) П. Чубинського, як на беззаперечний авторитет, покликувався на нього у своїх роздумах і міркуваннях¹⁷.

Хоча П. Чубинський і не встиг досягти у антропології таких вражаючих успіхів, як один з її фундаторів Ф. Вовк, проте наукова праця Чубинського як результат роботи очолюваної ним етнографо-статистичної експедиції в Західноруський край за програмою Російського географічного товариства була опублікована в семи томах і містила фундаментальні відомості про вірування, приказки і прислів'я, народний календар, обрядовий фольклор, родинний і громадський побут, пісенність, звичаєве право численних етнічних спільнот. Ця праця була удостоєна Золотої медалі від Російського географічного товариства (1873), Золотої медалі на Міжнародній виставці в Парижі (1873), Уваровської премії від Російської академії наук¹⁸.

Як фаховий антрополог П. Чубинський відзначився працею “Коротка характеристика українців”, у якій вперше схарактеризував расовий тип українців, спираючись на дані антропологічних досліджень, проведених серед рекрутів-українців¹⁹. На підставі цих даних, а також історичного аналізу і широкого вивчення матеріального і духовного життя українського народу, Чубинський робить висновок, що в етнічному типі українців існує

¹³ *Hart Keith*. Jack Goody's Vision of World History and African Development Today. – Halle, 2011.

¹⁴ *Burke Peter*. A Case of Cultural Hybridity: the European Renaissance. – Halle, 2012.

¹⁵ *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 272–273.

¹⁶ Щоденники Федора Вовка. – С. 42.

¹⁷ Там само. – С. 47, 50.

¹⁸ *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 271–272.

¹⁹ Труды Русского географического общества. – СПб., 1877. – Т. 7. – Ч. 2. – С. 342–359.

певна домішка “турко-татарського елементу”; ця домішка не була значною і розплилася в українському морі; тим часом у великорусів у ході асиміляції ними фінських племен чужа домішка виявилась досить значною, вплинувши на формування великоруського національного типу.

Характеристика українців, подана Чубинським у його статті, стосується передусім селянської маси, не торкаючись вищих верств суспільства. Чубинський підкреслює притаманну українському етнічному типові меланхолійність, наявність якої пояснює перенесеними стражданнями і постійними невдачами у спробах розбудови власної держави. Розум українця повільно сприймає, але засвоює і потім розвиває знання глибоко. Українець здатний до логічного мислення, наділений яскравою уявою, що пояснює його схильність до символіки, образів, порівнянь. Саме тому в українських піснях та інших пам’ятках народної творчості природа є одухотвореною, виявляється у вигляді символів найрізноманітніших явищ людського життя²⁰.

Українці, зазначає Чубинський, дуже релігійні. Їхній ліризм у релігії зробив їх досить байдужими до догматів: будь-які догматичні суперечності є для них чужими, і тому їх ніколи не міг захопити розкол. Якщо серед українців і прижилось в незначних розмірах сектанство, то лише у вигляді раціоналізму деяких протестантських сект. Розум і глибина почуттів витворили в українця силу волі. Будучи скептиком, він довго вагається, перш ніж зважиться на той чи інший вчинок, але щось вирішивши, з величезною неохотою відмовляється від свого задуму. Саме це й дало привід, на думку Чубинського, вважати українців упертими. Завдяки цій упертості українець у своїй наповненій стражданнями й жахами історії відстояв свою релігію, народність і мову.

Українець, на переконання Чубинського, високо цінує власну особистість, ідею котрої він розвинув широко у своєму минулому і сучасному побуті. Ця ідея особистості витворила любов до свободи, що знайшло свій вияв у козацтві – цьому демократичному лицарстві. Проте розвинута до крайнощів, вона відібрала в українців здатність до асоціації. Козаки хоча і вели боротьбу спільно, відстоюючи свою особистість, свою сім’ю, свою власність, свою релігію, але вони ніколи не вміли міцно організуватись і тому ніколи не домоглися самостійності. Великорус стоїть вище українця у практичній творчості. Українець переважає великоруса в індивідуальній творчості. Саме тому у великорусів сильніше розвинуте почуття спільності, артільності, в українців – почуття індивідуальності²¹.

Щодо зв’язку поколінь також варто відзначити, що Федір Вовк присвятив П. Чубинському статтю мемуарного характеру²², а син Чубинського – Михайло Павлович (1872–1943), за фахом правник і згодом професор Харківського університету, котрий за часів гетьманату Павла Скоропадського був міністром юстиції, на початку ХХ ст. на запрошення Ф. Вовка читав лекції з юриспруденції у Російській вищій школі суспільних наук у Парижі²³. Федір Вовк не забув сина свого давнього колеги-антрополога.

²⁰ Там само. – С. 347–348.

²¹ Там само. – С. 357.

²² Волков [Вовк] Ф. П. П. Чубинский: Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. – Москва, 1914. – №. 1. – С. 43–60.

²³ Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 272.

II. “Питання походження народів та дипломатія”. Ця стаття розкриває взаємостосунки Федора Вовка з визначним чеським археологом та етнологом, дослідником слов’янської старовини Любором Нідерле (1865–1944). Відразу зазначимо, що Вовк і Нідерле, на відміну від Вовка і Чубинського, належали вже до різних поколінь науковців. Напевно, і протиріччя, які виникли між ними, спричинені різними генераційними підходами до трактування предмета і завдань антропології.

У статті розкрито зв’язки Федора Вовка з численними чеськими науковцями, проте найбільш цікавою є гіпотеза автора про причину припинення листування між Нідерле та Вовком внаслідок наукових розбіжностей, які Всеволод Іванович віднайшов у листах українського антрополога до академіків Миколи Біляшівського та Івана Шишманова.

Аби зрозуміти сутність антропологічної дискусії, яка відбувалася між Вовком та Нідерле, слід, насамперед, відтворити позицію кожного щодо проблеми, яка стала її змістом. І Нідерле, і Вовк широко використовували дані антропології щодо морфологічних відмінностей слов’ян та інших народів. Після того, як у 1842 р. шведський анатом А. Ретціус запропонував класифікацію людей за формою голови, виокремивши серед них дві групи: доліхокефалів, тобто довгоголових, та брахікефалів – короткоголових, з’явилася низка праць (А. Гобіно, Ж. Ваше де Ляпуж, Л. Вольман, Г. Гюнтер та ін.), у яких робилася спроба визначити особливості історичної долі народів і їхньої культури залежно від расових відмінностей²⁴.

Вовк та Нідерле перенесли теорію А. Ретціуса на слов’янський ґрунт, зокрема український та чеський. Позиція Вовка, який першим розпочав систематичне вивчення антропології українців, користуючись спеціальними інструментами і методами французької школи Поля Брока²⁵ (прийняті Міжнародною угодою у 1906 та 1912 рр. у Монако та Женеві), була викладена у праці “Антропологічні особливості українського народу”, надрукованій в енциклопедичному збірнику “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (СПб., 1916. – Т. 2).

У названій праці Федір Вовк зробив таке резюме своїх попередніх досліджень антропологічного типу українця: “Українці є досить одноманітне плем’я, темноволосе, темнооке, вище за середній або високого зросту, брахіцефальне, порівняно високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівняно короткими верхніми та довгими нижніми кінцівками. Сукупність цих ознак ми вважаємо можливим визнати за український антропологічний тип”²⁶.

Порівнюючи антропологічні особливості українців та інших слов’янських народів, Вовк визнавав, що “українці, безперечно, найбільшу спорідненість виявляють з південними і західними (за винятком поляків) слов’янами, і, згідно з поглядами антрополога Е. Денікера, їх слід зарахувати до так званої

²⁴ Там само. – С. 310.

²⁵ Брок Поль (1824–1880) – видатний французький антрополог. Його дослідження відкрили нову галузь знань – антропометрію. Він винайшов інструменти та прилади для вимірювання різних частин тіла людини. 1859 р. заснував Антропологічне товариство в Парижі, 1876 р. – спеціальну школу антропології. Див.: Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. – С. 175, 191.

²⁶ Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1932. – С. 31–33.

адриатичної, або динарійської, раси, яку ми б воліли назвати слов'янською"²⁷. У питанні взаємозв'язків українців, білорусів і великорусів Вовк схилявся до позиції російського вченого, академіка Шахматова і, перекладаючи його припущення з лінгвістичної мови на антропологічну, вважав, що крайня, східна галузь адриатичної слов'янської раси, зайнявши басейн середнього Дніпра, верхнього Бугу і Німану до Волхова включно, і, змішуючись з племенами, можливо, ще неолітичними, які раніше займали ці території, та асимілюючи ці племена, поділилась на три групи. Кожна з цих груп (українці, білоруси та великоруси) й надалі зазнавала різних етнічних впливів. Українська група, зазнаючи впливів іранських і частково тюркських, але залишившись порівняно чистішою, зберегла в собі більше слов'янських рис, аніж північні, споріднені з нею групи, які мали значну фінську домішку²⁸.

Таким чином, Ф. Вовк дійшов висновку, що українці становлять окремих брахікефальний антропологічний тип, відмінний від сусідніх слов'янських народів, але близький до південних слов'ян. Ці ідеї, за свідченням авторитетного на той час науковця – антрополога Д. Н. Анучіна, викликали обурення російських вчених, які вважали їх тенденційними й антинауковими²⁹.

Натомість Л. Нідерле, вивчаючи питання походження давніх слов'ян з урахуванням антропологічних даних кінця XIX ст. і узагальнивши їх, особливо у своїй першій книзі "Людство в доісторичні часи", дійшов висновку про кількісне переважання серед них доліхокранії (довгоголовості черепів) у сполученні з розвинутою пізніше світлою пігментацією. Формування цього типу, на думку Л. Нідерле, відбувалося на території, спільній з германцями, і сягало неолітичних часів³⁰. Концепція – теза Нідерле про переважання довгоголового типу в давніх слов'ян – і стала об'єктом критики Федора Вовка.

У листі до І. Шишманова від 30 січня 1897 р. Вовк з цього приводу писав: "Робота Нідерле дуже цікава і дуже змістовна, але її чисто антропологічні основи надто хиткі. Головна з них – доліхоцефалум давніх слов'ян – побудована на півдесяткові дуже неможливих і далеко не доведених фактів. Говорити про ці речі скільки-небудь серйозно можна буде лише тоді, коли будуть проведені у достатній кількості розкопки і виміри на живих людях у всіх слов'янських країнах, як це зробили, наприклад, для Франції або Італії. У нас є цілі країни, де розкопки ще не розпочаті, а про виміри і не чували, як, наприклад, у Вас в Болгарії"³¹.

Тут слід зазначити, що сучасна наука, наче виконуючи побажання Ф. Вовка про виміри, провела в 1960-х роках антропологічне дослідження на семи тисячах черепів, знайдених у Східній Європі, які належали до різних епох. Для вимірів були взяті тисяча черепів, які колись належали людям епохи пізнього кам'яного віку – неоліту, дві тисячі – раннього залізного віку, а чотири тисячі – людей із середньовіччя³². Після вимірів вчені дійшли висновку, що в останні тисячоліття брахікефалів стало значно більше. При порівнянні черепів були віднайдені два процеси, на перший погляд протилежні:

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Щоденники Федора Вовка. – С. 45.

³⁰ Науко В. Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 311.

³¹ Там само.

³² Подольный Р. Г. Предки и мы. – М., 1966. – С. 133.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

один – округління голови, брахікефалізація, а інший – поступове звуження обличчя і потоншення кісток черепа (процес, який у антропологів отримав назву грацілізація)³³.

Повертаючись до дискусії між Ф. Вовком та Л. Нідерле, останній під впливом появи нових досліджень дещо змінив свої погляди на певні антропологічні риси давніх слов'ян. Віднайдення у слов'янських похованнях брахікранних черепів із залишками темного волосся, переважання серед південних і деяких груп західних слов'ян брахікефалії і темної пігментації привели чеського вченого до висновку, що праслов'яни не відрізнялися ні чистотою раси, ні єдністю фізичного типу³⁴. Тому значного місця у формуванні фізичного вигляду слов'ян Нідерле став надавати процесам змішування.

Ще раніше до пояснення зміни типу черепів як результату процесу змішування прийшов і Федір Вовк. У своєму листі до М. Біляшівського від 29 грудня 1902 р. він, пояснюючи сутність свого розходження з Нідерле, згадав і змішування з іншими расами як закономірний процес еволюції, і пояснення до багатьох загадок антропології. “Що б там Нідерле не писав, – зазначає Вовк, – а довгоголовість давніх слов'ян – це наукова нісенітниця, і це знає кожний, хто чув хоч перше слово анатомічної антропології. Черепи, себто форма розвою того чи іншого, не міняються і мінятися не можуть, а коли міняються, то тільки і виключно од мішанини з іншими расами. Це анатомічно елементарна річ. Стало бути, або теперешні слов'яни – не слов'яни, або тії слов'яни, що Ви викопуєте з слов'янських курганів, не були слов'янами. А позаяк Нідерле не естествознавець, а філолог, і Ви усі те ж саме, то Вам це і здається так дуже просте: були довгоголовцями, а потім у їх голови покруглили”³⁵.

Як бачимо з наведеного листа, Федір Вовк глузував зі своїх опонентів, вдаючись до певного глуму і притаманного йому гумору. Це підтверджують спогади про нього громадсько-політичного діяча і публіциста, одного з керівників української громади у Петербурзі Петра Стебницького (1862–1923). Останній, зокрема, писав: “Українська стихія в удачі Хведора Кіндратовича була дуже сильна, і її не могло ослабити двадцятип'ятилітнє перебування у Західній Європі. За зверхністю видержаного, коректного європейського вченого при близькій знайомстві розкривався типовий українець м'якої, лагідної вдачі, з великим запасом юмора, з тими рисами нашого селянина-реаліста й скептика, які в приложенні до наукової сфери рафінувались у постать дослідника-позитивіста. Його фах, пов'язаний з студіюванням народної творчості, ще більше зміцнив в нім національну стихію”³⁶.

Повертаючись до пояснення процесу брахікефалізації, і, зокрема, пояснення того факту, що за останні тисячоліття брахікефалів майже повсюдно на планеті стало значно більше, сучасні антропологи дають декілька пояснень цьому феномену. Перші два пояснення зроблені ними в сенсі висновків Федора Вовка і виводять пояснення виникнення процесу брахікефалізації від наслідків вторгнення на територію, заселену однією расою, прибулих

³³ Там само.

³⁴ Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 311.

³⁵ Там само.

³⁶ Щоденники Федора Вовка. – С. 44.

народів з інших рас з іншою формою голови і тонкими кістками або тим фактом, що при шлюбі брахікефала і доліхокефала нащадки зазвичай стають круглоголовими³⁷.

Щоправда, слід зазначити принагідно, що сучасні радянські антрополози Г. Ф. Дебец і Б. А. Никитюк пояснюють феномен брахікефалізації вже зовсім по-новому: відповідно, або масовим переходом народів Східної Європи до землеробства (землероб менше, ніж мисливець чи скотар, вживає м'яса і молока, отримує менше кальцію, і кістки стають тоншими), або зміною звичних умов життя і сильним відхиленням від них, що так само призводить до покругління голови³⁸.

Цікаво, що пошуками причин брахікефалізації займалася у ХХ ст. не лише чеська (в особі Любора Нідерле) чи українська антропологія (в особі Федора Вовка), але й польська антропологія в особі відомого вченого Яна Чекановського. Матеріали про викладача Львівського університету за часів Австрії (1913–1914) та Польщі (1918–1939) Яна Чекановського знаходяться в обох архівах міста Львова – історичному та обласному³⁹.

На жаль, багатюща антропологічна колекція черепів, зібрана Я. Чекановським, котра по війні протягом п'яти років (1945–1950) знаходилася на горіщі біологічного факультету Львівського університету, щезла у невідомому напрямі на початку 1950-х років. Наступник Яна Чекановського по кафедрі антропології професор Отелін повідомляв, що колекція, котра нараховувала антропологічні експонати з часів штурму Львова козаками Богдана Хмельницького (черепи загиблих козаків, польських солдат), була передана до Москви спеціальним розпорядженням НКВС⁴⁰.

“Зміна морфологічних ознак давніх слов'ян, – завершує свій аналіз питання походження народів у світлі антропологічних дискусій Всеволод Наулко, – безумовно мала місце. Але ця зміна відбувалася не тільки внаслідок еволюції доліхокефалів у брахікефали, як вважав Л. Нідерле, але й залежно від кількісного співвідношення зазначених антропологічних груп в процесі їх змішування, про що писав Ф. Вовк. Поза сумнівом, надзвичайно складне питання походження слов'ян в аспекті участі в ньому саме антропологічного компоненту ще вимагає подальших досліджень”⁴¹.

III. Передмова до листування М. Грушевського та Ф. Вовка. У цій статті В. Наулко розкриває тло взаємин, які склалися між Ф. Вовком та М. Грушевським, здійснюючи для цього екскурс в історію становлення етнографії та антропології в австрійській Галичині. Ми довідуємося зі статті, що М. Грушевський саме залученням до співпраці з НТШ Федора Вовка багато зробив для підготовки кадрів етнографів та антропологів у Галичині, оскільки під безпосереднім керівництвом М. Грушевського здійснювалися етнографічні та антропологічні експедиції за участю Івана Франка, Федора Вовка, Володимира Гнатюка, Зенона Кузелі та Івана Раковського⁴².

³⁷ Подольный Р. Г. Предки и мы. – С. 134.

³⁸ Там само. – С. 135–138.

³⁹ ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 5. – Спр. 2056; ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 53. – Спр. 587, 779.

⁴⁰ Див. ширше: *Потульніцкий В. А.* Бронислав Пилсудский во Львове. – С. 84–85.

⁴¹ Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 312–313.

⁴² Там само. – С. 315–316.

Налагоджуються стосунки Федора Вовка зі львівським Науковим товариством ім. Т. Шевченка та його головою М. Грушевським з кінця 1890-х років. Саме тоді з ініціативи Ф. Вовка НТШ почало видавати “Матеріали до українсько-руської етнології”, сім томів яких вийшло під редакцією цього вченого⁴³. Особливо ж активізувалась етнографічна та антропологічна діяльність Ф. Вовка після обрання його в 1899 р. дійсним членом і в 1906 р. – головою Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Про внесок Ф. Вовка у становлення антропологічної школи на західноукраїнських землях свідчить його листування з головою НТШ М. Грушевським та його співробітниками В. Гнатюком та З. Кузелею⁴⁴.

Ф. Вовк, як співробітник НТШ не був “почесним членом”, а займався дослідженням антропологічних особливостей, господарської діяльності та культури такої своєрідної етнографічної групи українського народу, як гуцули⁴⁵. У 1905 р. Ф. Вовк відвідав окремі райони теперішньої Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей України, де мешкали гуцули, і зробив, з метою встановити їхні антропологічні типи, антропологічні дослідження. Ці антропометричні дослідження Ф. Вовка були представлені в розвідці “Антропометричні дослідження українського населення Галичини, Буковини і Угорщини”. До цієї розвідки додавались таблиця “Типи гуцулів” та “Антропометрична карта Гуцульщини”⁴⁶. Після проведення польового антропологічного дослідження гуцулів Ф. Вовк планував здійснити аналогічні виміри інших етнічних груп Західної України – бойків і лемків, і провів практичну частину роботи, хоча й не встиг її теоретично узагальнити в окремі дослідження, використавши ці матеріали лише в праці “Антропологічні особливості українського народу”⁴⁷.

У процесі розкриття розбіжностей у поглядах на народознавчі проблеми між Ф. Вовком та М. Грушевським Всеволод Наулко проводить екскурс у становлення предмета й методу антропології як науки, її еволюції з кінця XIX ст. до 1920-х років, а також відтворює розуміння предмета антропології самим Ф. Вовком, показуючи вплив теорії еволюції і школи дифузійнізму на постання концепції і системи Вовка як вченого. Так, якщо наприкінці XIX – на початку XX ст. термін “етнографія” був рівнозначним поширеному подекуди і дотепер у західних країнах поняттю “антропологія”, тобто науки, яка досліджує не тільки походження людини і її расові особливості, а й культуру та побут, то у 1920-х років в англо-американських країнах виділилися окремо антропологія фізична і антропологія культурна (соціальна)⁴⁸.

Сам Ф. Вовк вважав, що в поняття “антропологічні науки” входять фізична антропологія, палеоантропологія, етнографія та етнологія. Він так висловлювався про виникнення і розвиток антропологічних наук: наука про людину, або антропологія, могла виникнути лише на основі загального природознавства, геології, палеонтології, біології. В середині XVIII ст. виникла антропологія, потім – палеонтологія, передісторична антропологія і лише

⁴³ Щоденники Федора Вовка. – С. 44.

⁴⁴ Наулко В., Франко О. Учений надзвичайно широкого профілю. – С. 39.

⁴⁵ Там само. – С. 40.

⁴⁶ Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. – С. 176.

⁴⁷ Там само. – С. 179.

⁴⁸ Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 316.

після неї – наука про людський побут – етнографія і остання в цьому ряду – наука про походження народів, їхню структуру і характер життя – етнологія. Всі вони, за Вовком, і складають “антропологічні науки”⁴⁹.

Не занедбував Федір Вовк як співробітник НТШ і своїх постійних зацікавлень проблемою брахікефалізації. Ця проблема на теренах Західної України цікавила Ф. Вовка як у плані збирання черепів для антропологічних вимірів, так і дослідження з точки зору антропології звичая, в результаті якого змінювалась форма голови немовляти, і котрий був поширений не лише на півдні України і Сумщині, але і в західних регіонах на території Австро-Угорської монархії. На запит Ф. Вовка щодо можливості збору колекції черепів його респондент з Галичини В. Гнатюк, зокрема, відповідав антропологові 3 лютого 1898 р. таким чином: “Черепи було дуже добре збирати, але то у нас неможливе інакше зробити, хіба з поручення уряду. В противному разі могли би мужики побити. Можна б ще і тоді збирати, якби найти яке кладовище старинне, що ніхто його не знав, але то знов рідше можна по-дидати”⁵⁰.

Звичай штучного “роблення” брахікефалів, що надзвичайно зацікавив Ф. Вовка і був поширений у західних областях України, в результаті якого змінювався зовнішній вигляд людини, так само був предметом обговорення в листуванні Ф. Вовка і В. Гнатюка. У листах йшлося про так зване “виправлення” голівки новонародженого. Виконувала цю дію баба-повитуха або мати під час купелі. Стискали (виправляли) голівку хрестоподібно з лоба, потилиці, скронь, потім обв’язували голівку хусточкою, щоб вуха не стирчали і голівка “кругленька була”⁵¹. “От два роки назад, – пише з цього приводу В. Гнатюк Ф. Вовку того ж 3 лютого 1898 р., – були Ви оголосили відозву в «Житю і слові» до надсилання відповідей на питання, що роблять де жони, щоби головки у дітей були круглі. Я був подав на те відповідь доктору Франкові (Івану Франку. – В. П.)... А таких річей є много”⁵².

Слід зазначити, що В. Гнатюк прагнув фахово допомогти Ф. Вовку в його антропологічних дослідженнях на теренах Західної України, проте до пуття не розумів наукових підходів видатного вченого, оскільки праці останнього були головним чином надруковані французькою мовою, якою В. Гнатюк не володів. У зв’язку з антропологічною проблемою явища брахікефалізації, яке В. Гнатюк бажав зрозуміти концептуально, він писав в тому ж листі 3 лютого 1898 р. як продовження теми брахікефалізації Ф. Вовку: “Що я не знаю французької мови, се найбільше відчуваю на собі... Надто у нас навчають лиш в деяких гімназіях французької мови і то надобов’язково, що значить тільки, що нічо. На університеті знов мусів братись за інші роботи... Та тепер мушу навчитись. Тому прошу Вас і написати мені: які народні казки і пісні суть писані французькою мовою, як не зовсім, то хоть близькою до літературної, і де їх можна дістати. Я куплю собі одну книжку з казками і одну з піснями і почну читати, як Ви радите. Може так і навчуся”⁵³.

⁴⁹ Там само. – С. 318.

⁵⁰ Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. – С. 15.

⁵¹ Там само. – С. 167.

⁵² Там само. – С. 16.

⁵³ Там само.

Як бачимо, В. Гнатюк надзвичайно зацікавився антропологічними дослідженнями Ф. Вовка і, аби краще зрозуміти їх сутність, почав, за порадою останнього, навіть вивчати французьку мову, без знання якої пізнати витоки і основи антропології було неможливим, оскільки завдяки дослідженням Поля Брока, Елізе Реклю⁵⁴ та інших вчених французька антропологія посідала серед інших національних антропологій кінця XIX – початку XX ст. найвизначніше місце. У наступному листі до Ф. Вовка, писаному вже 13 лютого 1898 р., В. Гнатюк повідомляє: “...я вже почав вчитися французької мови”⁵⁵.

Слід зазначити, що українці не були піонерами у створенні штучних брахікефалів. Мешканці південних степів України – давні сармати таким самим чином позбавляли немовлят майже вертикального чола, притаманного кожній людині від народження, і клали лінію профілю майже горизонтально, так само сприяючи брахікефалізації⁵⁶. Відомий і зворотний звичай “вироблення” штучних доліхокефалів, який був поширений серед індіанців племені інків у Південній Америці і серед деяких мексиканських племен. Беручи до уваги той факт, що кістки черепа немовляти настільки м’які, що приймають майже будь-яку форму, якої їм прагнуть надати, індіанці племені інків у Перу (цивілізація, яку зруйнував іспанець Пісарро) перетягували голову дитини спеціальною пов’язкою, а мексиканські індіанці (цивілізація, яку знищив інший іспанський конкістадор Кортес) затискали її двома дощечками⁵⁷.

Окрім штучної брахікефалізації та доліхокефалізації, відомі й не менш поширені звичай вироблення штучної клишоногості у бурятів та калмиків (задля більш органічного правування конем) і, навпаки, випрямлення ніг до ідеалу у давніх греків і аборигенів Нової Зеландії; штучним чином витягування шії у дівчаток серед деяких народів Східної Африки та Північного Кавказу, бинтування ніг дівчаткам, не даючи стопі рости більше 8–10 см у давньому Китаї, і, нарешті, вибивання частини зубів в дитинстві у деяких народів Океанії⁵⁸. Все це було не лише прямо пов’язане з особливостями психології різних народів, а й наочно ілюструвало, як різні уявлення про красу людини залежали від місця її проживання і способу життя.

У статті Всеволода Наулка детально розкрито і причини розбіжностей між Ф. Вовком та М. Грушевським, які, як і Ф. Вовк та Л. Нідерле, належали до різних поколінь науковців. Ці розходження інколи набували конфліктних форм у поглядах на об’єкт досліджень, спеціалізацію тих чи інших народознавчих видань. Як зазначає В. Наулко, “Федір Вовк, набувши у Франції високого професійного рівня, справедливо наполягав на необхідності більш чіткої спеціалізації часописів НТШ”⁵⁹. Це зауваження цілком справедливе,

⁵⁴ Реклю Елізе (1830–1905) – видатний французький географ та антрополог, автор фундаментальної книги “L’homme et la Terre”. Вийшла в російському перекладі під редакцією дійсного члена імператорського Російського географічного товариства Ф. С. Груздева: *Реклю Елізе. Человек и земля.* – СПб., 1908.

⁵⁵ Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. – С. 18.

⁵⁶ Подольный Р. Г. Предки и мы. – С. 72.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. – С. 73–74.

⁵⁹ Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 323.

оскільки Ф. Вовк як антрополог звик усе розставляти по полицках і підводити синтез під кожний окремий дослід. Натомість М. Грушевський, як зазначає дослідник його творчості Омелян Пріцак, завжди потопав у матеріалі, та ще й настільки, що матеріал ставав його паном⁶⁰.

IV. “Слово про друга”.

У цій розвідці мемуарного характеру вміщено досить цікаву і потрібну для молодих українських антропологів розповідь Всеволода Наулка про відродження антропології в Україні наприкінці 1950-х років і про її поступове знищення у зв’язку з гонінням на антропологію у 1970-х. Стаття цікава не лише відтворенням історії становлення антропології в Радянській Україні, а й фактом засвідчення існування антропології як науки на теренах колишнього СРСР та її місця у світовій антропологічній науці.

Ми дізнаємося зі статті, що сина репресованого у 1930-х роках талановитого архітектора, автора багатьох відомих споруд у Києві, Москві, Лубнах та Кам’янці-Подільському Дмитра Дяченка, – етнографа та антрополога Василя Дяченка цілеспрямовано готували для впровадження антропології в Україні, у зв’язку з “необхідністю продовження в Україні справи Федора Вовка”⁶¹. Це впровадження мало здійснюватись під патронатом відомого вченого Георгія Францовича Дебеца – автора гіпотези про пояснення явища брахікефалізації у народів Східної Європи під впливом їхнього переходу від скотарства до землеробства⁶².

Підрозділ антропології був створений в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук України. Були підготовлені антропологічні кадри – кандидати і навіть доктори наук, з’явилася ціла низка аспірантів, проводились у багатьох областях України і республіці Молдова антрополого-етнографічні експедиції, якими керував Василь Дяченко. Експедиції займалися порівняльними дослідженнями антропологічних типів і мали вплив на розгортання аналогічних досліджень у Інституті етнографії Сербської академії наук⁶³.

Проте вже в перші роки свого існування осередок антропології, як і його керівник Василь Дяченко, неодноразово, як зазначає Всеволод Наулко, підпадали під гострі критичні стріли тих, хто не хотів, щоб ця галузь знань була представлена в ІМФЕ. На багатьох партійних і профспілкових зборах йшлося про те, що антропологія ближча до біології, аніж до мистецтва, а така “багато профільність” не потрібна інституту⁶⁴. Зрештою, антропологів на початку 1970-х років перевели до Інституту археології, де “їхні сліди загубилися”. Українську антропологію спіткала доля, фактично тотожна зі знищенням на початку 1950-х років у Львові польської школи антропології на чолі з Яном Чекановським⁶⁵.

Завершу свій відгук на монографію Всеволода Івановича Наулка такими міркуваннями.

⁶⁰ Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, 1991. – С. 27.

⁶¹ Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 70.

⁶² Подольний Р. Г. Предки и мы. – С. 135–138.

⁶³ Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 71.

⁶⁴ Там само. – С. 72–73.

⁶⁵ Потульницький В. А. Бронислав Пилсудский во Львове. – С. 85–87.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Перше. У чотирьох статтях цієї праці, які стосуються антропології, зроблено, в контексті викладу, цілий екскурс в історію антропології як науки, визначення її предмета, методу, історії постановня та здобутків, отриманих її визначними представниками як у світовій, так і в українській антропології. Автор порушує цілу низку проблем, довкола яких “схрещувалися списи” видатних антропологів на чолі із засновником української антропології професором Федором Вовком.

Друге. Наскрізні проблеми антропології, порушені у статтях В. Наулка, важливі ще й тим, що статті належать перу вченого, який віддав цій науці понад 50 років життя. Антропологія посила, поруч з основним фахом науковця як етнографа і етнолога, визначне місце у наукових пошуках і зацікавленнях В. Наулка, і він не занедбував її проблеми і в радянський час, і у пострадянській Україні, “воскресивши” для української науки Федора Вовка і його візаві в особах П. Чубинського. Л. Нідерле, М. Грушевського та інших.

Третє. Своїми розвідками з антропології В. І. Наулко проклав “місток” від французької і світової антропології XIX – початку XX ст. (Поль Брока, Поль Себійо, Рудольф Мартін, Елізе Реклю та інші) до Федора Вовка, а від Вовка – у період з кінця 1950-х до початку 1970-х років і, нарешті, у сьогодення, а також виклав у своїх дослідженнях основи та історію такої цікавої і колись занедбаної науки, як антропологія.

Четверте. У працях В. І. Наулка розкрито історію відродження антропології як науки в Радянській Україні на початку 1920-х років та її знищення й розгрому у 1930-х; повторного відродження наприкінці 1950-х і повторного занепаду на початку 1970-х. Огляд, зроблений в чотирьох антропологічних дослідженнях В. Наулка, може стати в пригоді і служити дороговказом всім дослідникам – фахівцям з антропології в Україні, зацікавленим у третьому і, сподіваюсь, остаточному відродженні цієї науки. Цікавим він може стати і зарубіжним антропологам – насамперед, французьким, а також німецьким, англійським, японським, американським, іспанським, чеським та польським колегам.